

DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2402135B>
UDC 39::7:28(497.16)
оригинални научни рад

БРАНКО БАНОВИЋ

Етнографски институт САНУ
branko.banovic@ei.sanu.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0001-9590-961X>

МАРКО ПИШЕВ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за етнологију и антропологију
marko.pisev@f.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-6499-1232>

МИЛОШ МИЛЕНКОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за етнологију и антропологију
milmil@f.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0001-5534-3375>

Подзаступљеност османског нематеријалног културног наслеђа у Регистру културних добара Црне Горе*

Поимање нематеријалног културног наслеђа (НКН) Балканског полуострва нужно је везано за разумевање комплексних утицаја укорених у дуготрајној доминацији Османског царства у овом региону. Будући да су османски утицаји у значајној мери обликовали различите аспекте свакодневног живота, оправдано би било да они буду адекватно заступљени у националним НКН регистрима држава Западног Балкана. Ипак, досадашња истраживања указују на подзаступљеност елемената османског НКН-а широм региона. Истраживања спроведена у Србији указала су да подзаступље-

---

* Научни рад је резултат истраживачког пројекта “Serbian intangible cultural heritage in the Western Balkans: Perils and prospects of inclusive research and safeguarding (SICHWEB)” финансираног од стране Фонда за науку Републике Србије (Пројекат Идентитети, број 1534).

ност османског НКН-а не мора бити последица идеологије, већ су проблем релоцирала у структурне недостатке система заштите НКН-а. Користећи ова истраживања као теоријско-методолошки оквир, у студији се проблематизује питање подзаступљености османског НКН-а у регистру културних добара Црне Горе. Резултати етнографског истраживања спроведеног на примеру Пљеваља показују се инструктивним како за разумевање системских проблема у евидентирању и заштити османског НКН-а, тако и у значају етнолошко-антрополошке перспективе за унапређење система и одрживо очување овог нематеријалног културног наслеђа које деле све државе Западног Балкана.

Кључне речи: османско НКН, национални регистар НКН-а, подзаступљеност наслеђа, Црна Гора, Пљевља

The Underrepresentation of the Ottoman Intangible Cultural Heritage in the Register of Cultural Property of Montenegro

Understanding the intangible cultural heritage (ICH) of the Balkan Peninsula is necessarily linked to comprehending the complex influences rooted in the long-standing dominance of the Ottoman Empire in this region. Given that these influences have significantly shaped various aspects of everyday life, it would be justified for them to be adequately represented in the national ICH registries of Western Balkan countries. However, existing research indicates the underrepresentation of Ottoman ICH elements throughout the region. Previous studies conducted in Serbia have indicated that the underrepresentation of Ottoman ICH may not be solely a consequence of ideology but rather a problem relocated to structural deficiencies in the ICH safeguarding system. Using these studies as a theoretical and methodological framework, the study problematizes the issue of underrepresentation of Ottoman ICH in the cultural heritage registry of Montenegro, after which parallels are drawn in the conclusion between the two ICH protection systems. The results of ethnographic research conducted in the case of Pljevlja prove instructive both for understanding systemic problems in the documentation and protection of Ottoman ICH and for the significance of ethnological-anthropological perspective in advancing the system and sustainable preservation of this intangible cultural heritage shared by all Western Balkan states.

Keywords: Ottoman ICH, National ICH Registry, underrepresentation of heritage, Serbia, Montenegro, Pljevlja

УВОД: ОСМАНСКО НКН НА БАЛКАНУ

У складу с Унесковом Конвенцијом о заштити нематеријалног културног наслеђа (2003), нематеријално културно наслеђе (даље НКН) означава „праксе, представе, изразе, знања, вештине – као и инструменте, предмете, артефакте и културне просторе повезане са њима – које заједнице, групе и, у неким случајевима, појединци препознају као део свог културног наслеђа.“¹ Као скуп кључних симбола, идеја и пракси који различитим друштвеним групама (етничке, религијске, итд.) обезбеђује осећај континуитета, НКН представља један од темељних идентитетских ресурса. Будући да је упис у Национални регистар основни инструмент заштите неког елемента наслеђа, идентитетски карактер НКН-а посебно се огледа у националним регистрима у којима појединци и заједнице одређене НКН сегменте препознају као део свог културног идентитета (Milenković 2016, 91–109). Имајући на уму овај однос НКН-а и идентитета, проблематизовање статуса османског НКН-а у националним регистрима држава Западног Балкана представља теоријски и административни изазов. С једне стране, изгледа више него оправдано да османска нематеријална културна баштина буде адекватно представљена у Националним регистрима НКН-а Западног Балкана, имајући у виду да су османски утицаји у значајној мери обликовали свакодневни живот на овим просторима. С друге стране, националне државе у деловима региона Западног Балкана које су до почетка 20. века биле под османском управом, и које су формиране насупрот њој, теже да оспоре османско НКН или да га сведу на културне елементе који немају никакву додирну тачку са већинском, већ искључиво са мањинским културама етничких група, махом исламске вероисповести, настањених на тлу држава у којима се становништво већински изјашњава као хришћанско.

Досадашњу антрополошку евиденцију чији резултати указују на подзаступљеност османског НКН-а у националним регистрима земаља попут Црне Горе, Северне Македоније и Србије могуће је, сходно томе, тумачити у светлу неуклопивости националних дискурса ових држава са идејом прихватања и промовисања сложених културних утицаја укореењених у дуготрајној доминацији Османс-

¹ Конвенција о заштити нематеријалног културног наслеђа. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000132540> (приступљено 27. фебруара 2024).

ког царства на просторима које оне данас заузимају. Социокултурно, свака од ових држава – као и остале које формално не припадају овом региону, а улазиле су у некадашњи простор османских територија, као рецимо Грчка и Бугарска – развила је свој митопоетски имиџ националне заједнице на идеји континуираног одупирања османској власти које је у зависности од околности попримало различите изразе – од пасивног отпора, преко локалних буна све до најширих ослободилачких покрета. Идеје вековног непоковања исламу и непристајања на „турску“ власт по цену најтежих жртви, помогле су изградњи и учвршћивању колективних представа о историји нације као о тешкој, болној, мученичкој и јуначкој. Језгровито представљене фразом „петсто година робовања под Турцима“ (в. Živković 2012, 151–159; Todorović 2021) – која се, рецимо, и данас може чути у српској јавности Trivić, 2012) – назначене представе учиниле су наизглед немогућом замисао да се за тих „петсто година“ догодио, евентуално, и некакав оплемењујући културни трансфер. Сходно таквом, у основи епском схватању историје, народ је чинио једну целину, а „Турци“ другу и једни су искључиво владали и tlačили, а други непрекидно патили и војевали, чиме се, међутим, не могу објаснити извесне хибридне културне форме – и то баш на врхунцима изградње националних парадигми балканских друштава средином и крајем 19. века.

Доминантно обележје Османлија јесте било ислам, али исламом се није исцрпљивало богатство и сложеност османских уписа на локалне културе Балкана. Изузмемо ли конверзију у ислам, културе у непосредном додиру међусобно су се усаглашавале и примале утицаје једна од друге посредним и непосредним токовима. Од непосредних утицаја, највиталнији су већ помињани лингвистички, а преко њих неминовно извесни етички и естетски концепти (примера ради, реч „инат“, која се иначе колоквијално сматра ендемском одликом српског владања (Fonet, 2022), етимолошки је арапског порекла). Бројна јела, која се убрајају у егземпларне специјалитете националне кухиње – попут качамака, кајмака, ћевапа, сарме, ђувеча, итд. (Vuchinich 1963, 95) доспела су из анатолских или ширих медитеранских области до наших простора захваљујући комуникацијским и трговачким рутама на огромној површини Османског царства. Аспекти народне технологије и знања, занати, мотиви на везовима и ткачким производима (за пиротски ћилим, в. Frfulanović, Savić & Đorđević, 2020, 51), свакодневне праксе и навике такође су током историје претрпели блаже или осетније османске утицаје.

Кафана је један од битних елемената културе која је централно место у свакодневном животу балканских градова и вароши изградила готово у целости по османском моделу. Социокултурно порекло кафане као неформалне друштвене институције има корене у свакодневном животу муслиманског становништва широм Османског царства. Муслимани нису смели посећивати крчме и механе, због шеријатске забране конзумације алкохолних пића, па је појава кафана у 16. и 17. веку из корена изменила јавни простор Султаната и можда чак посејала семе веома постепене секуларизације османлијског друштвеног живота. Суочене са узнемирујућом чињеницом да се верници у све већем броју селе из џамија у суседне кафане, улеме су током 17. столећа покретале махом неуспеле покушаје прохибиције кафе и затварања кафана (Fotić 2005, 286). У својству места окупљања и мешања различитих друштвених слојева, централног изворишта информација, живописне забаве и сувопарне доколице, стимуланса различитих израза народне културе, али и стецишта потенцијално опасних политичких сплетки, кафана је заузела средишње место у дуготрајној борби за контролу над јавним простором, пре свега у већим административним центрима Царства – борби коју су улеме већ у старту биле изгубиле, иако задуго нису желеле да признају пораз. Могуће је да је управо због семантичке вишеслојности кафане, ова друштвена установа опстала кроз деценије и векове као базично поприште одвијања јавног живота на простору Балкана и дуго након пропасти Османског царства, упркос томе што је у ранијим столећима фигурирала као (амбивалентан) симбол турократије (Fotić 2005, 271; 289–291).

Кафа и дуван су увезени на Западни Балкан преко османских трговачких путева још у 16. веку; а кафане су по окончању „пет векова под Турцима“ постепено прерастале у заштитни знак балканског идентитета – и, у скоријем периоду, његове „непознатљиве другости“ (van de Port 1999; за упадљиви утицај кафанске културе на модерну свакодневицу нашег поднебља, в. Vujić 2010; Đorđević 2016). А, чак и након распада Царства, у популарној култури Балкана 20. и 21. века, кроз такозвану „кафанску културу“ до овдашњих простора допиру турски упливи, који су нарочито осетни на пољу музике (Pišev 2011) (у најскоријем периоду, додуше, не у јавној – кафанској – већ у приватној сфери, доминирају и утицаји турских серија, односно теленовела у изведби турских продуцентских кућа – в. Ivanović & Kovač 2022).

Посредни утицаји османског присуства тичу се дугорочних ефеката на друштвене институције и улогу цркве. Веома дуго истраја-

вање архаичних друштвених институција као што су племе или за-друга, чак и у периоду након рушења Османског царства када је за таквим институцијама престала практична потреба, било би тешко замисливо без претходних притисака османских инструмената власти и веома специфичног дејства тих притисака на терет субординираних народа Балкана неисламске вероисповести. Најистакнутији слој балканских друштава чинило је, како је већ поменуто, сељаштво, а милетски систем који је огромну већину руралних немуслимана на Балкану организовао као аутономне верске заједнице, гарантовао им је верску самоуправу, али је заузврат увео строге дискриминаторне законе и економска ограничења. Већина хришћанског становништва могла је да бира искључиво између две делатности, земљорадње и сточарства, чиме је статус сељаштва – најнижи у хијерархији Царства – био фактички окамењен за огроман број људи на Балкану. Као реакцију на овакве услове и различите форме угњетавања и следственог отпора које са собом носи општа обесправљеност, хришћанско становништво већински се отиснуло у брда и планине (Vuchinich 1963, 87-88). Другим речима, етнички и конфесионални друштвени ентитети Османског султаната су истовремено били заштићени милетским системом, угњетавани, осиромашени, као и изоловани једни од других и остатка света. Они су могли бити слабо повезани само кроз црквену администрацију и могли су се ослонити једино на сопствена културна знања и искуства из претходних векова.

Социокултурна регресија, јачање патрилинеарних веза као носећих стубова друштвене организације и резултујући морални стандарди – култ вирилности, аутархија, инфериоран положај жена, културно вредновање руралног као „аутентичног“ и пожељног, а грађанског као неаутентичног и непожељног, породичне везе као агенс друштвене мобилности – затим, централна улога цркве на пољу баштињења етничких традиција и вредности, која је извршила огроман утицај на етноконфесионални карактер нације (Pišev 2019), као и бројни сродни културни, друштвени, економски и политички фактори, могу се тумачити у светлу индиректних утицаја османске нематеријалне баштине на тлу Балкана. Отуд је јасно да су ефекти османског наслеђа крупни и сложени, те да би њихово пажљиво дефинисање, контекстуализација и тумачење могли бити значајни за разумевање како новије друштвене историје, тако и социокултурне савремености на подручју Западног Балкана.

Писањем овог рада желели смо да представимо један од могућих теоријско-методолошких, али и практичних приступа овој

комплексној теми. Теоријско-методолошки оквир за анализирање подзаступљености османског НКН-а у овом истраживању проистиче из досадашњих антрополошких студија којима се проблематизује питање подзаступљености мањинског НКН-а у Националном регистру Србије. Истраживање овог феномена, спроведено у циљу разматрања могућности израде Инклузивног регистра НКН-а Србије, показало је да мрежу заштите НКН-а у Србији одликује начелна отвореност за елементе чији су непосредни ноциоци припадници мањина – као што су филигрански занат (поглавито Албанаца), пазарске мантије или сјеничко-пештерско ћилимарство (поглавито Бошњака/Муслимана), свирање кавала (дељено наслеђе Срба, Румуна и Влаха), наивно сликарство (Словака) и др. – али да у Регистру ипак доминирају елементи већинског наслеђа односно симболи већинског идентитета. Пошто је интервјуисањем колега, анализом курикулума и учешћем у раду надлежних институција утврђено да се не ради о дискриминацији или непостојању воље, предложен је систем у коме би на селекцији и заштити елемената НКН-а партнерски радили професионалци из система заштите НКН-а и представници националних мањина и етничких заједница, у сваком од региона појединачно и на националном нивоу. Овај систем који би структурно усмеравао заштиту у инклузивном смеру био би значајан инструмент истовремене интеграције и признања посебности и заснивао би се на принципима интеркултурне укључености, а не мултикултурне сегрегације (Azanjac, Milenković & Milenković 2015; Milenković, Pišev & Ćuković 2021; Milenković 2016, 91–109).²

Полазећи од чињенице да тек 10% Националног регистра Србије чине елементи мањинског наслеђа (и још толико процената елемената који представљају дељено наслеђе), као и од чињенице да мањинске заједнице широм региона Западног Балкана подзаступљеност у Националним регистрима виде као још један талас гушења њиховог идентитета, даље је проблематизован потенцијал који НКН поседује у контексту изградње мира и превенције на идентитету заснованих конфликта (Milenković 2019). Управо ова истра-

---

² На основу овако постављеног теоријско-методолошког оквира могућност израде Инклузивног регистра НКН-а, који би обухватио репрезентативне симболе идентитета свих етно-конфесионалних и на другим типовима културног идентитета заснованих заједница грађанки и грађана Републике Србије, на примеру Војводине наставила је да развија Јелена Ђуковић (Ćuković 2023).

живања била су повод за преиспитивање конструктивистичког и антиреалистичког поимања наслеђа у савременој антропологији и разматрање доприноса који кроз примену парадигме наслеђа за мир, помирење и развој, антропологија може пружити, како систему заштите и очувања НКН-а, тако и развоју антрополошке теорије (Milenković, у штампи), у оквиру ширег пројекта.³ На основу овако постављеног теоријско-методолошког оквира, а након увида у комплексност османских утицаја у Црној Гори, у студији се даље проблематизује питање подзаступљености османског НКН-а у Регистру културних добара Црне Горе. Резултати огледног етнографског истраживања спроведеног у Пљевљима, најсевернијем црногорском граду који се у прошлости развијао као важан османски центар, показују се инструктивним како за разумевање системских проблема у евидентирању и заштити османског НКН-а, тако и у значају етнолошко-антрополошке перспективе за одрживо очување овог нематеријалног културног наслеђа које деле све државе Западног Балкана. У закључку ове студије, на примеру османског НКН-а повлаче се паралеле између структурних ограничења система заштите НКН-а у Србији и Црној Гори.

ОСМАНСКО НКН У СВЕТЛУ ИСТОРИЈСКОГ РАЗВОЈА ЦРНЕ ГОРЕ

Различита питања везана за статус османског НКН-а носе посебну тежину у црногорском контексту, где османско наслеђе представља кључни моменат у комплексном преплитању историјске истине, историјских наратива и песничких наратива карактеристичних за ране фазе (19. век) изградње црногорског идентитета – које су биле засно-

³ Пројекат „Српско нематеријално културно наслеђе на Западном Балкану: Прилике и препреке за инклузивно истраживање и заштиту“ (SICHWEB) посвећен је кључном питању наслеђа које се често сматра „вредним умирања“. Један од значајнијих изазова са којим се сусреће заштита НКН-а јесте тенденција државно контролисаних система да потцењују и недовољно представљају мањинске културне елементе. SICHWEB се фокусира на НКН које је заједничко, али истовремено и спорно за Србе, Бошњаке и Црногорце, признајући комплексност идентитета и баштине на Западном Балкану. Средишње питање пројекта је како ефикасно укључити различите заинтересоване стране у заштиту НКН-а, а задржати академски и професионални интегритет етнологије и антропологије. Ангажовањем актера из различитих етничких, културних и институционалних позадина, укључујући Унеско, Европску унију, Савет Европе и Светску банку, SICHWEB истраживачки засновано подстакне регионално помирење и настоји да допринесе превенцији нових сукоба заснованих на идентитету, допринесећи одрживој заштити за помирење и развој. Више о пројекту: <http://sichweb.bg.ac.rs/?lang=rs>.

ване на етно-конфесионалним симболичким ресурсима патријархалног система унутар којих је османско наслеђе посматрано кроз призму страног, силом наметнутог и назадног, као и кроз перспективу наслеђа кога се требало ослободити како би се направио простор за жељене идентитетске моделе (Wachtel 1998; Pavlović 2001; Banović 2016, 46–53; Batrićević 2018). Тада утемељени антиисламски сентименти своје исходиште су нашли и у постсоцијалистичким национализмима.

Будући да НКН обезбеђује континуитет са прошлошћу, једно од значајнијих методолошких питања које утиче на савремени статус османског НКН-а тиче се разумевања разноликости османских утицаја у Црној Гори. Како савремена Црна Гора обухвата области које су имале различиту природу историјског и друштвено-културног развитка, у овом делу рада ћемо, на основу историјске литературе (Ćirković et al. 1970; Stanojević & Vasić 1975; Đurđev 1953; Andrijašević 2020; Šistek 2022), у најкраћим цртама презентовати комплексност османских културних утицаја на територији Црне Горе. Наиме, османска освајања почињу још средином 14. века. У почетку су имала карактер војних експедиција, да би од двадесетих година 15. века прерасла у систематска освајања. У постепеном и неумољивом овладавању Балканским полуострвом, Османлије су до краја 15. века освојиле највећи део области који чине савремену Црну Гору. Потпуну и непосредну власт Османско царство успоставља у низијским областима, делу приморских области, као и у котлинама у северном делу земље – прецизније, у приобалним областима Скадарског језера, Зетској и Бјелопавлићкој равници, јужним приморским областима, области жупе Никшићке и Граховског поља, као и у областима Потарја и Полимља у северном делу земље. У освојеним областима развијали су се градови као војно-управни центри из којих се вршила власт над гравитирајућим подручјима. Будући да су низијске области имале значајну стратегијску улогу, готово сви већи градови у Црној Гори (Подгорица, Улцињ, Бар, Никшић, Бијело Поље, Беране, Пљевља), уз локалне особености, имали су сличну природу историјског развитка: Османлије би у почетку стационарале војне посаде у градским утврђењима, затим би уследило смештање администрације и верских школа, постепено би се стварали капацитети за смештај трговаца, занатлија и занимања која подразумевају урбани стил живота, а досељено муслиманско становништво временом постаје доминантан и привилегован слој (што је, претпоставља се, био један од подстицаја затеченом становништву да

прихвате ислам). У градовима под османском влашћу развијала се исламско-оријентална култура, која се посебно јасно огледа у урбанистичком и архитектонском развоју градова. Насупрот османским градовима и областима над којима је из њих вршена контрола, развијала се зона племенског система која је обухватала племена Старе Црне Горе (груписана у четири нахије), Брдска племена (племена „Седморо брда“) и Источно-херцеговачка племена. Иако је у племенским областима признавана османска власт, она је доминантно била само номинална, тако да су се османски културни утицаји једва осећали у овим аутархичним и затвореним системима. То је посебно тачно за племена Старе Црне Горе, чији утицајни политички центар постаје град Цетиње у коме је било седиште црногорске династије Петровић. Када су у питању приморске области, у њима су се сукобљавали политички интереси Османлија и Венеције. Непосредну потчињеност Османској империји имали су градови Улцињ и Бар (освојени 1571), у знатно краћем периоду и градови у Боки Которској, Херцег Нови и Рисан (до 1687/1684), док је главни центар друштвено-културног утицаја Венеције био град Котор. Области племенског система, са Цетињем као политичким средиштем, представљале су нуклеус Црне Горе, коме су се постепено прикључивале области ослобођене од Османлија, као и део приморских области. Највећи број ових области ушао је у састав Црне Горе у другој половини 19. или почетком 20. века, чиме је Црна Гора заокружила своје савремене границе. Анализом напред наведеног историјског наратива закључујемо да је неједнак положај наведених области у односу према Османском царству условио велике осцилације у интензитету османских утицаја. Док су најснажнији и свепрожимајући османски културни утицаји били у градовима под османском влашћу и областима које су им гравитирале, зона племенских система доминантно се развијала независно од османских културних утицаја. Развој приморске области углавном је пратио динамику односа Османског царства и Млетачке републике, при чему су градови Бар и Улцињ представљали центре у којима је османски културни утицај био најснажнији, док је Котор представљао најизразитији центар венецијанске културе. Племенски систем Старе Црне Горе са Цетињем као политичким средиштем представљао је језгро око кога се постепено формира црногорска држава.

Док су области племенског система у конфесионалном смислу биле готово у потпуности монолитне, са областима које у састав Црне Горе улазе у другој половини 19. и почетком 20. века, држава добија

значајан број муслимана. Овај феномен интересантно је посматрати и кроз призму капиталних територијалних и демографских промена почетком 20. века, након којих се однос православаца и неправославаца у Црној Гори мења са 96:4% на 65:35% (Andrijašević 2015, 15). Наиме, након балканских ратова (1912/1913) Црна Гора доживљава највећи територијални, популацијски, културни и конфесионални преображај. Од већих градова тада се Црној Гори прикључују градови у котлинама северне и североисточне Црне Горе који су се развијали под османском влашћу и снажним османским културним утицајем (Пљевља, Бијело Поље, Беране, Мојковац, Плав, Гусиње, Рожаје, као и Тузи из централног дела). Територија Црне Горе увећава се за око педесет процената (са 9 475 на више од 14 000 километара квадратних), а број становника за око 240 000. Од тог броја „нових“ становника Црне Горе сматра се да је муслимана било око 160 000, а католика 20 000 – 25 000. Колико су те промене биле драстичне говоре одређени подаци према којима је Црна Гора пре балканских ратова имала око 300 000 православаца и око 15 000 неправославаца, да би након балканских ратова имала око 360 000 православаца и око 190 000 неправославаца од којих су доминантна већина (преко 160 000) били муслимани (Andrijašević 2015, 11-15).

ПОДЗАСТУПЉЕНОСТ ОСМАНСКОГ НКН-а У РЕГИСТРУ КУЛТУРНИХ ДОБАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Имајући на уму овде наведене особености османских утицаја у историјском развоју Црне Горе, у овом поглављу проблематизује се питање подзаступљености османског НКН-а у Регистру културних добара Црне Горе. Наиме, почеци институционалног третмана НКН-а датирају у 2010. годину, када је донесен Закон о заштити културних добара, а годину дана раније Црна Гора је ратификовала Конвенцију о заштити нематеријалне културне баштине. Након успостављеног нормативног оквира, први корак у процесу валоризације и очувања НКН-а био је евидентирање НКН-а на територији Црне Горе. Носиоци овог процеса били су Министарство културе Црне Горе, Управа за заштиту културних добара Црне Горе и Народног музеја Црне Горе (Martić 2019).

Сходно Закону о заштити културних добара, Управа за заштиту културних добара формирала је шест стручних тимова који су организовани по територијалном принципу тако да обухвате различите области Црне Горе. Осим представника Министарства културе, Управе за заштиту културних добара, Народног музеја Црне Горе и По-

морског музеја Црне Горе, у стручним тимовима били су укључени кустоси из општинских музејских установа, представници органа локалне управе, као и део стручњака који су претходно прошли обуку која се тиче очувања НКН-а. У стручним тимовима било је ангажовано укупно 43 стручњака. Стручни тимови су од 1. до 20. новембра 2012. године обавили рекогносцирање терена, а крајњи резултат била је израда Прелиминарне листе елемената нематеријалне културне баштине Црне Горе која је укључила 280 НКН елемената. Евидентирани елементи НКН-а систематизовани су у шест група (језик, говор, усмено предање, усмена књижевност и други усмени израз; извођачка уметност; обичај, обред и свечаност; знање или вештина везани за природу и свемир; култно и знаменито место; традиционални занати и вештине). На основу добијених резултата рада у оквиру Пројекта евидентирања нематеријалне културне баштине, Управа за заштиту културних добара отпочела је процес валоризације нематеријалних елемената крајем 2012. године, а до данас је у Регистар културних добара уписано 20 нематеријалних културних добара (Martić 2019).

Иако је у процесу евидентирања НКН-а наглашен посебан значај који НКН има у препознавању и дефинисању културних идентитета, као о одржању и развијању културног диверзитета, анализом Регистра НКН-а Црне Горе закључује се да постоји подзаступљеност османског НКН-а. Овај проблем постаје посебно очигледан уколико анализирамо елементе НКН-а представљене на првој изложби НКН-а Црне Горе, коју су организовали Министарство културе и Управа за заштиту културних добара. Изложба је први пут приказана у Загребу у новембру 2016. године, у сарадњи са Црногорском заједницом у Хрватској.⁴ Стручни тим који је припремао изложбу одлучио се да представи 14 у том моменту заштићених нематеријалних културних добара. Уколико ових 14 добара анализирамо у односу на културне утицаје под којима се развијала Црна Гора, а који су елаборирани у претходном поглављу, онда изводимо неколико закључака. Од 14 представљених нематеријалних културних добара, њих 8 потиче из Боке Которске и доминантно се односе на културну традицију Котора и околине.⁵ Прецизније, управо на традицију оних приморских области које су биле

⁴ *Nematerijalna kulturna dobra Crne Gore*. 2016. Cetinje: Ministarstvo kulture Crne Gore i Управа за заштиту културних добара Crne Gore.

⁵ Бокелска морнарица, Фашинада, Бокешка ноћ, Вештина израде добротске чипке, Вештина израде добротске торте, Легенде о настанку Котора, Легенда о три сестре, Легенда о љубави Пераштанке Катице Калфић и француског војника.

под најснажнијим утицајима Млетачке републике и у којима се није осећао османски утицај. Међу ових 14 елемената очигледан је територијални диспарат јер су само 2 елемента из северног дела Црне Горе,⁶ а османско НКН из ове области представљено је тек кроз један дељени елемент.⁷ Племенске области Старе Црне Горе – које су се номинално налазиле под османском влашћу, али суштински се развијале изван система директне управе – представљене су са два НКН елемента.⁸ НКН које се односи на град Бар и његову околину, а која је са градом Улцињом представљала област црногорског приморја са најснажнијим османским утицајима, представљено је са једним дељеним елементом. Регистар је у међувремену проширен за 6 нових елемената, од којих је један⁹ везан за османско НКН и потиче из области интензивних османских утицаја.

Посматрајући НКН Регистар Црне Горе кроз перспективу идеја о инклузивном НКН Регистру са до сада заштићених 20 нематеријалних културних добара (али и са укупно номинованих 280 елемената на Прелиминарној листи) увидећемо да они садрже знатан број НКН елемената дељеног наслеђа, који обједињују различите заједнице (Starine 2016). У том контексту, посебно интересантан пример је „Култ Светог Владимира“ који обједињује три конфесије (православце, католике и муслимане из околине Бара), али и „Легенда о Пави и Ахмету“ (која обједињује православце и муслимане из околине Бијелог Поља), као и НКН елементи из Боке Которске, који обједињују православце и католике. Црногорски НКН Регистар веома је интеркултуран, што се може повезати са централизованом природом црногорског система заштите НКН-а, у коме су стручни тимови који су спроводили евидентирање НКН-а на територији Црне Горе били посебно фокусирани на промовисање културне разноликости и на дељене НКН елементе (Banović 2022). Ипак, анализа Регистра указује на очигледан велики регионални диспарат на штету оних области које су се развијале под директном османском влашћу и најинтензивнијим османским културним утицајима, као и проблем подза-

---

⁶ Легенда о Пави и Ахмету и Традиционалне игре Колашинског краја.

⁷ Легенда о Пави и Ахмету.

⁸ Вештина израде и украшавања црногорске народне ношње, Црногорски оро. На овом месту се може додати и вештина израде чунова (ради се о нематеријалном културном добру које је карактеристично за приобалне области Скадарског језера).

⁹ Израда бихорског ћилима.

ступљености НКН-а које баштини муслиманска популација Црне Горе (око 20 процената укупне популације).

ПОДЗАСТУПЉЕНОСТ ОСМАНСКОГ НКН-а НА ПРИМЕРУ ПЉЕВАЉА

Будући да су Пљевља град у Црној Гори који се развијао под снажним османским утицајима, а да у Регистру културних добара Црне Горе НКН овог града није представљено ниједним нематеријалним културним добром, сматрали смо да ће етнографско истраживање у Пљевљима осветлити део проблема који се тичу подзаступљености османског НКН-а. Наиме, Пљевља су град богатог османског наслеђа који се налази на крајњем северу Црне Горе. Према попису из 2011. године у Пљевљима живи око 30 000 становника. Од укупног броја становника, православаца је близу 80 процената, док верника исламске вероисповести има нешто преко 15 процената. Када је у питању национална идентификација, са око 57 процената Срби представљају већину, Црногорци чине 24 процента укупне популације, док у граду живи близу 7 процената Бошњака и 5,65 процената Муслимана.¹⁰ Комплексност османских утицаја у Пљевљима биће јаснија из наредног наратива написаног на основу релевантне историјске литературе (Pelidija & Zlatar 1988; Pelidija 2009; Miljković 2009). Наиме, у поступном овладавању Балканским полуострвом Османска империја осваја Пљевља 1465. године. Од друге половине 16. века тадашња Ташлица („камена бања“) прераста у веће урбано насеље – касабу, која се одликује чаршијом, тргом са хамамом и махалама, повезаним уским и кривудајим улицама. Интензиван успон Пљеваља у поменутом периоду везује се за Хусеин-пашу Бољанића – османског функционера из друге половине 16. века, који је, поред монументалне џамије, подигао читав низ грађевина којима су постављени урбани темељи савремених Пљеваља, тако да су она добила изглед праве оријенталне касабе. Пљевља су 1576. године постала престони град херцеговачког санџака и ње-

¹⁰ Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine. Као и следбеници ислама широм света, муслимани у Црној Гори представљају конфесионалну категорију. У погледу пак националних и етничких категорија, муслимани у Црној Гори углавном се идентификују са Бошњацима или Муслиманима (а део и са Црногорцима). У сусрет Попису 2003. године, када су Бошњаци у Црној Гори први пут уврштени у званичне резултате Пописа, отворила се дебата у вези са националним именом којим би муслимани требало да се изјасне на Попису. Више видети у: Bieber 2000; Dimitrova 2001.

гов центар била дуже од два и по века. Током читавог периода османске власти, Пљевља су се развијала као напредан привредни, доминантно трговачки центар, чему је умногоме допринела чињеница да се град налазио на раскрсници важних регионалних путева, као и да је становништво живело углавном мирнодопским начином живота. Османски утицаји највидљивији су у урбанизму и архитектури, што је посебно изражено када је у питању сакрално наслеђе. Данас у граду постоје четири џамије, а према одређеним подацима некада је на територији целе општине било 27 џамија (9 је било у граду и 18 на сеоском подручју) (Вековић 2006). Током целог периода османске владавине у Пљевљима је живео и значајан број православаца, тако да из османског периода потичу до данас сачувани споменици православне материјалне и духовне културе.

Из овог кратког прегледа постаје јасна дубина османских утицаја под којима су се Пљевља развијала у прошлости, а како би се појаснио и анализирао проблем подзаступљености османског НКН-а у Регистру културних добара Црне Горе, у августу 2023. године у овом граду спроведено је етнографско истраживање. Истраживање је укључило дубинске интервјуе са једном особом која је била селектована да учествује у стручном тиму за евидентирање НКН-а на територији општине Пљевља, али је касније одустала од учешћа, једном особом која је на предлог Општине Пљевља као део стручног тима учествовала у кампањи евидентирања НКН-а на територији ове општине, као и део података који се односи на непосредно искуство рада у локалном музеју у Пљевљима у време спровођења кампање евидентирања НКН-а на територији Црне Горе.

Питање подзаступљености османског НКН-а у Регистру културних добара Црне Горе већ је било предмет антрополошког осврта у коме су претпостављени одређени фактори који су могли утицати на неадекватну представљеност османског НКН-а у Регистру, као што су: мањкавост чврсто структурисаног система одозго–надоле и бирократизоване хијерархије у евидентирању НКН елемената; одсуство дубљег, свестранијег и двосмерног односа са локалним заједницама; немотивисаност чланова појединих стручних тимова; кратко време у коме је било потребно извршити процес евидентирања НКН-а, као и недостатак искуства црногорске етнологије и антропологије у области истраживања мањинског НКН-а. Поменути осврт на подзаступљеност Османског НКН-а у Регистру културних добара Црне Горе служио је у контексту проблематизовања потенцијалних изазова који се пред етнологијом и антропологијом могу јавити у процесу

израде Етнолошког лексикона Црне Горе, тако да поменути фактори нису дубље анализирани (Banović 2021).

Истраживање спроведено 2023. године потврдило је раније претпоставке о факторима који су утицали на подзаступљеност османског НКН-а. У том контексту посебно интересантан случај представља повлачење пљеваљских етнолог-антрополога из кампање евидентирања НКН-а на територији општине Пљевља. Наиме, иако су од стране Министарства културе Црне Горе и Управе за заштиту културних добара били селектовани да учествују у евидентирању НКН-а пљеваљског краја, сва три етнолог-антрополога која су те 2012. године била запослена у Завичајном музеју Пљевља одустала су од учешћа у кампањи евидентирања НКН-а. Уколико сублимирамо етнографски материјал који се састоји од непосредног искуства и дубинског интервјуа са једним од троје етнолог-антрополога, долазимо до два главна разлога повлачења. Први се тицао веома кратког времена (20 дана) за које је било потребно извршити евидентирање НКН-а, други се односио на опасност да значајни сегменти НКН-а остану запостављени услед неадекватне обраде. Пљеваљски етнологи-антрополози сматрали су да је због слојевитости НКН-а у пљеваљском крају, процесу евидентирања требало да претходи истраживање НКН-а, које није било могуће на адекватан начин спровести у тако кратком периоду. Осим тога, поред пљеваљског краја стручни тим је имао задатак да изврши процес евидентирања НКН-а у општинама Колашин, Бијело Поље и Мојковац – што су пљеваљски етнологи-антрополози сматрали неизводљивим. Значајан део аргументације у прилог повлачењу из стручног тима односио се на велику одговорност коју би на себе преузели парцијалним евидентирањем НКН-а. У контексту опасности да читаве групе наслеђа буду запостављене, посебно је истицан проблем НКН-а пљеваљских Бошњака/Муслимана. У дужем интервјуу наша саговорница сведочи (наведени су само карактеристични детаљи):

Пљеваљски крај има вишеслојно културно наслеђе... Готово да је немогуће за тако кратко време физички обићи планирану територију, а камоли нешто систематски урадити... Како можемо евидентирати обичаје муслимана у Пљевљима без претходног истраживања?... Примера ради, ми никада нисмо имали озбиљнија истраживања обичајног живота муслимана у Пљевљима. Не би било поштено да смо запоставили оријентално наслеђе Пљеваља нити би било поштено да смо га обрадили само по свом нахођењу... Све троје смо имали сличну аргументацију без претходног договарања...

Веома инструктивно је и сведочење особе која је од Општине Пљевља добила задужење да учествује у стручном тиму за евидентирање НКН-а на територији општине Пљевља уместо етнолога-антрополога који су се повукли из тог посла. Након једанаест година она се присећа:

Ја сам само добила задужење да будем део тима, похађала сам једну радионицу и са члановима стручног тима који су били из других градова учествовала сам у евидентирању више нематеријалних културних елемената. И тада сам говорила да ја не треба да радим тај посао, али просто из Секретаријата за друштвене делатности сам добила задужење да учествујем у раду тима. И не, то дефинитивно није било петнаест дана, него много мање, мислим да није било дуже од пет дана. Мој осећај је био да је евидентирање било део једног пројекта за који су обезбеђена средства и који се морао завршити до одређеног датума.

За студију коју обрађујемо посебно интересантно је то што је реч о особи која је дипломирани филолог са усмерењем на оријенталистику, услед чега је врло добро упозната за оријенталним наслеђем пљеваљског краја и која је у току кампање евидентирања схватила да постоји могућност да ће муслиманско НКН бити запостављено и учинила је напор да донекле предупреди тај проблем:

Чланови стручног тима већ су дошли са одређеним идејама шта треба обрадити и које елементе евидентирати. У једном моменту схватила сам да постоји могућност да међу њима буде запостављена нематеријална културна баштина муслимана. Тада сам замолила Исмету (активисткиња која је препозната као чуварка традиције везане за дивљу ружу) да ми каже нешто о традиционалном справљању производа од дивље руже.¹¹ Ружина водица се користи у обичајној пракси муслимана тако што се даје људима на самрти, како би им олакшала испуштање душе.

---

¹¹ *Rosa canina*, у народу позната као дивља ружа, листопадни је жбун из фамилије *Rosaceae*. Плод дивље руже има дугу традицију кулинарске и медицинске употребе широм света, а од ружиних латица које уобичајено цветају у мају и јуну припрема се сок, слатко, ликер и ружина водица (ђулсија). У пљеваљском крају део дивљих ружа узгаја се у приватним двориштима и баштама. О употреби дивље руже више видети: Marković et al., 2020.

Из напред наведених сведочења очигледно је да је у Министарству културе и Управи за заштиту културних добара постојала свест о важности укључивања локално препознатих стручњака у кампању евидентирања НКН-а. Ипак, чврсто структурисан систем одозго–на доле и бирократизована хијерархија у евидентирању НКН елемената није дозволила успостављање дубљег и двосмерног односа са препознатим носиоцима НКН-а, што је особито дошло до изражаја у кратком периоду у коме је процес евидентирања НКН-а требало спровести. Након евидентирања НКН-а, Управа за заштиту културних добара отпочела је процес валоризације нематеријалних културних елемената, чиме је читав процес још више измештен у административну раван и зависи од административне динамике (након што је креирана, Прелиминарна листа није даље проширивана, а након почетног периода када је до краја 2016. године у Регистар уписано 15 нематеријалних културних добара, до краја 2023. године Регистар је проширен за свега 5 нематеријалних културних добара).¹² Напред наведена структурна ограничења у систему заштите НКН-а одразила су се и на подзаступљеност османског НКН-а у Регистру културних добара Црне Горе, мада је јасно да није била усмерена на његово елиминисање.

ЗАКЉУЧАК

Сам појам *Балкан* био би незамислив без дуге и сложене прошлости османске доминације Полуострвом. Османлије су му даровале име (географски термин *Балкан* потиче од турске речи за ланац шумовитих планина – Jelavich 1983, 1), ујединили су га у дугорочну потчињеност својој централизованој власти и по коначном пропадању Царства, оставили га са нимало ласкавом репутацијом подручја исцепканог у мале, слабе, нестабилне и некооперативне националне државе, од којих се свака заснива на идеји етноконфесионалног идентитета, свака има супротстављене територијалне захтеве и сопствене кругове моћних савезника. Дуготрајни и наизглед никада окончани лиминални статус појединих балканских друштава подстиче нашироко распрострањене склоности ка подвојеном вредновању културних заоставштина на полуострву, од којих је османско само једно од многих. Али када је реч о трајној културној заоставштини османских традиција – посебно на подручју НКН-а – ова двосмисленост је

¹² 20 godina Konvencije o zaštiti nematerijalne kulturne baštine [20 Years from the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage] 2023.

можда најупадљивија: она потцртава многе контрастне начине суочавања са, фигуративно речено, интериоризованим – *оријентом изнутра*. Од радикалног порицања било каквог културног трага османске прошлости до тврдњи да је за данашњу заосталост у свим сферама друштвеног и културног живота криво „петсто година под Турцима“; од инсистирања на древној чистоћи етноконфесионалних традиција до кокетирања са културним сликама „оријенталне“ импулсивности, аутархије, страсти и меланхолије, османско наслеђе је тема окружена контроверзама, цинизмом, а у појединим областима културе и табуом.

Бројна осетљива питања која се покрећу при истраживањима османског НКН-а на просторима Западног Балкана тичу се пре свега изразито негативног начина на који је османска прошлост представљена кроз званичну (националну) и епску историју на овим просторима. С обзиром на то да је из дате перспективе прва асоцијација на Османско царство ислам, а на ислам варварство, насиље, разврат и мржња према свему хришћанском, елементи османског НКН-а који још увек живе на овим просторима, а непосредно су скопчани са исламом, ни на нивоу институција нити у јавној сфери не могу се назвати пожељним наслеђем у већински православним земљама Балкана (в. Todorović 2021, 213–233).

Други и сложенији проблем тиче се чињенице да су, упркос очуваним конфесионалним разликама, етничке групе на тлу Балкана пре стварања националних држава биле јако помешане (Todorova 2005, 153–154) и да су током векова суживота културно утицале једна на другу. Ово је учинило процес стварања националних култура у 19. и 20. веку изразито сложеним, будући да су новоформиране националне државе у својим романтизмом инспирисаним трагањима за „аутентичним моделима“ етничке културе махом истицале сеоски живот као „чист“ и неокаљан „туђинштином.“ Али било је немогуће очекивати да ће се рурални обичаји, традиције, вредности и погледи на свет очувати у некаквом идеалтипском изворном стању, без обзира на одсеченост живота сеоског становништва од градских центара и ширих културних токова. У случају да је хришћанско становништво на Балкану под Османлијама било до те мере изоловано и међусобно неповезано, тешко је замислити како би могли да се одвију тако пресудни догађаји као што су Први српски устанак (1804–1813), Грчки рат за независност (1821–1830) или борба за ослобођење Бугарске (1878). Вероватније је, према томе, да се неки степен кретања људи, добара, идеја и културних традиција налазио у непрекидном покре-

ту – што је уосталом једна од централних теза Џвијићевог *Балканској ђолуосџрва* (1966; в. и: Pišev 2010) – и да су елементи доминантне, османске културе, будући неизбежни на огромној територији Царства, били постепено усвајани и амалгамисани у корпус онога што је касније названо националним културама балканских народа.

На темељу изнесених аргумената, овај рад закључујемо следећом теоријском претпоставком: османско НКН никада није било истински присутно у званичној културној политици претежно хришћанских балканских народа. У епохи раног модерног доба, средином 19. века, аспекти османске заоставштине нису се могли прихватити као вредносно неутрални, а камоли пожељни културни симболи новооформљених балканских нација у свом интегралном облику, будући да је сама природа засебних борби за национално ослобођење забрањивала такво етно-политичко „кривоверје“. Било је, отуд, неопходно одомаћити одређене, мање проблематичне (тачније, неисламске) елементе османске културе, као што су музика, кухиња, делови језика и један број културних особина како би се они: 1) модернизовали и 2) учинили прихватљивим. Ово културно процесуирање османског наслеђа омогућено је кроз политичку, научну, књижевну и музичку продукцију Балкана као посебног симболичког простора који није ни потпуно европски ни истински оријенталан.

Емпиријска грађа коју смо изнели потврђује ову претпоставку, будући да је евидентно да се чак и у области експертског рада на националним регистрима НКН-а османска баштина сматра искључиво елементом мањинских, локалних заједница исламске вероисповести које су на семантичком плану јасно одељене од области доминантне, то јест „пожељне“ културе имплициране верзијом званичних државних институција. Подзаступљеност османског НКН-а је у датим оквирима могуће тумачити у светлу неопходности раздвајања „националних“ од „оријенталних“ елемената, где ће аутентичне, старе, руралне и варошке традиције одржати безбедну дистанцу од османских утицаја, како њима не би биле контаминирани и показале се, евентуално, као недовољно чисте или, у још неприхватљивијој опцији, као „неаутентичне“. Експертско промишљање о османском НКН-у на овим просторима налази се отуд на танком леду чије би пуцање могло да значи преиспитивање елемената националне културе који су напосто сувише важни да би смели бити обасјани светлом сумње.

Отуд се одлука експерата да уврсте изразито локализоване (Пљевља и околина), естетизоване (гајење и традиционално справљање производа од дивљих ружа) и романтизоване (легенда

о бесмртној љубави православке и муслимана) елементе османског НКН-а у инклузивни регистар Црне Горе може посматрати као прагматичан почетни корак ка ширем разумевању тога на који начин се османско наслеђе уклапа у националну историју, у којој је мери (и до којих граница) утицало на националну културу и каква значења то има за савремено друштво, али и евентуално за његове будуће токове културног развоја.

Литература

- Andrijašević, Živko. 2015. „O nekim osobenostima crnogorskog društva 1914. godine.“ U *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, ur. Dragan Radulović, 9–44. Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska.
- Andrijašević, Živko. 2020. *Crnogorska istorija*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Azanjac, Tanja, Miloš Milenković & Marko Milenković. 2015. *Očuvanje, afirmacija i razvoj bošnjačke kulture i tradicije iz perspektive građana i lokalnih institucija kulture*. Prijepolje: Udruženje Nova vizija.
- Banović, Branko. 2016. *The Montenegrin Warrior Tradition: Questions and Controversies over NATO Membership*. New York: Palgrave MacMillan.
- Banović, Branko. 2022. „Postkulturalna perspektiva: izazovi multikulturalizma u savremenoj Crnoj Gori (Pljevlja kao studija slučaja).“ U *Crna Gora na političkoj i kulturnoj mapi Evrope – Clio Map: monografija*, ur. Radoslav Raspopović, 55–267. Podgorica: Univerzitet Crne Gore – Istorijski institut.
- Banović, Branko. 2021. „Ka inkluzivnom karakteru Leksikona etnologije Crne Gore.“ U *Etnologije i leksikoni – iskustva i ideje*, ur. Aleksandar Čilikov, 101–113. Podgorica: CANU.
- Batrićević, Boban. 2018. „Njegoš u ideologiji i propagandi Nikole I Petrovića.“ *Matica* 73: 295–322.
- Bieber, Florian. 2000. “Muslim Identity in the Balkans Before the Establishment of Nation States.” *Nationalities Papers* 28(1): 13–28.
- Bećović, Uzeir. 2006. *Husein-pašina džamija*. Podgorica: Almanah.
- Cvijić, Jovan. 1966. *Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Ćuković, Jelena. 2023. *Diskursi kulturnog nasleđa u Vojvodini*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i Dosije studio.
- Dimitrova, Bohdana. 2001. “Bosniak or Muslim? Dilemma of One Nation with Two Names.” *Southeast European Politics* 2(2): 94–108.
- Fotić, Aleksandar. 2005. „(Ne)sporno uživanje – pojava kafe i duvana.“ U *Privatni*

- životi u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, ur. Aleksandar Fotić, 261–301. Beograd: Clio.
- Frfulanović Šomodi, Dragana, Milena Savić & Predrag Đorđević. 2020. „Pirotski ćilim kao vizuelni simbol u savremenom modnom dizajnu.“ *Pirotski zbornik* 45: 45–64. <https://doi.org/10.5937/pirotzbor2045045F>.
- Đorđević, Dragoljub B. 2016. *Kultura kafane u ogledalu štampe: prilozi sociološkoj kafanologiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Ivanović, Zorica & Senka Kovač. 2022. „'Kad lišće pada': Pogled na turske televizijske serije i porodice.“ *Etnoantropološki problemi* 17 (2): 577–627. <https://doi.org/10.21301/eap.v17i2.6>.
- Đurđev, Branislav. 1953. *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Историја Црне Горе* (књ. 2, том II). 1970. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.
- Историја Црне Горе* (књ. 3, том I) 1975. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.
- Jelavich, Barbara. 1983. *History of the Balkans*, Vol. 1. Cambridge: Cambridge UP.
- Marković, Marija, Dejan Pljevljakušić, Biljana Nikolić & Ljubinko Rakonjac. 2020. „Application of Dog Rose (*Rosa canina* L.) in Ethnomedicine of the Pirot County.“ *Pirotski zbornik* 45: 1–16. DOI: 10.5937/pirotzbor2045001M.
- Martić, Milica. 2019. „Uloga države i muzeja u očuvanju nematerijalne kulturne baštine Crne Gore.“ U *Nematerijalna kulturna baština Paštrovića*, ur. Dušan Medin, Lucija Đurašković & Dragana Radojičić, 55–70. Petrovac na Moru – Budva – Beograd: Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ – JU Muzeji i galerije Budve – Etnografski institut SANU.
- Milenković, Miloš. 2024. *Intangible Cultural Heritage and Reconciliation in the Western Balkans: An Anthropological Perspective*. London: Routledge.
- Milenković, Miloš, Marko Pišev & Jelena Ćuković. 2021. „O povezanosti zaštite manjinskog nematerijalnog kulturnog nasleđa i vrednovanja društveno-humanističkih nauka u Republici Srbiji. Preliminarna razmatranja rezultata ukrštenih istraživanja.“ *Etnoantropološki problemi* 16 (2): 375–390.
- Miljković, Ema. 2009. „Pljevaljsko društvo – preobražaj srpskog trga u osmansku kasabu.“ U *Istorija Pljevalja*, ur. Slavenko Terzić, 91–129. Pljevlja: Opština Pljevlja.
- Nematerijalna kulturna dobra Crne Gore*. 2016. Cetinje: Ministarstvo kulture Crne Gore i Uprava za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore.
- Pavlović, Srdja. 2001. „Poetry and History in Montenegro, Njegoš and the Construction of a Collective Memory.“ *Spaces of Identity* 1(4): 1–9.
- Pelidija, Enes. 2009. „Pljevlja i pljevaljski kraj u XVIII stoljeću.“ U *Istorija Pljevalja*, ur. Slavenko Terzić, 149–174. Pljevlja: Opština Pljevlja.

- Pelidija, Enes & Behija Zlatar. 1998. *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*. Pljevlja: Међуреpubличка заједница за културно-просвјетну дјелатност.
- Pišev, Marko. 2010. „Ko je ko u Kraljevini SHS: Formalna analiza Cvijićeve rasprave o jedinstvu južnih Slovena.“ *Etnoantropološki problemi* 5 (2): 55–79.
- Pišev, Marko. 2011. „Balkanizam i osmansko kulturno nasleđe u savremenoj Srbiji: između negacije i autoegzotizacije.“ U *Kulturni identiteti kao nematerijalno kulturno nasleđe: Zbornik radova sa naučnog skupa Kulturni identiteti u XXI veku*, ur. Bojan Žikić, 73–91. Beograd: Srpski genealoški centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Pišev, Marko. 2019. „Između 'azijatskog' islama i 'pravoslavnog' slovenstva: jugoslovenski muslimani u ranoj srpskoj etnologiji.“ *Antropologija* 19 (3): 171–208.
- Skerlić, Jovan. 1966. *Omladina i njena književnost (1848–1871)*. Beograd: Prosveta.
- Stanojević, Gligor & Milan Vasić. 1975. *Istorija Crne Gore*, knj. 3, Od početaka XVI do kraja XVIII vijeka. Tom 1. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore.
- Starine Crne Gore VII*. 2016. Cetinje: Uprava za zaštitu kulturnih dobara Crne Gore.
- Todorova, Maria. 2005. “The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism.” *Slavic Review* 64 (1): 140–164.
- Todorović, Miloš. 2021. “The Problems of Studying Ottoman Heritage in Serbia.” *Journal of Balkan and Black Sea Studies* 4 (6): 213–237.
- Ćirković, Sima, Dimitrije Bogdanović, Vojislav Korać, Jovanka Stojanović-Maksimović & Pavle Mijović. 1970. *Istorija Crne Gore*. knj. 2, Od kraja XII do kraja XV vijeka. T. 1, Crna Gora u doba Nemanjića. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore.
- Škaljić, Abdulah. 2015. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Prometej.
- Šistek, František. 2022. *Istorija Crne Gore*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Vuchinich, Wayne. 1963. “Some Aspects of the Ottoman Legacy”. In *The Balkans in Transition*, eds. Charles & Barbara Jelavich, 81–114. Berkley: University of California Press.
- Van de Port, Mattijs. 1999. “‘It Takes a Serb to Know a Serb’: Uncovering the roots of obstinate otherness in Serbia.” *Critique of Anthropology* 19 (1): 7–30. <https://doi.org/10.1177/0308275X9901900104>
- Vujović, Sreten. 2010. „Fenomen kafane i modernizacija – fragmenti o evropskom, balkanskom i beogradskom kafanskom životu.“ *Teme* 34 (3): 867–891.
- Wachtel, Andrew B. 1998. *Making a nation, breaking a nation*. Stanford: Stanford University Press.

- Živković, Marko. 2012. *Srpski sanovnik: nacionalni imaginarijum u vreme Miloševića*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- 20 godina Konvencije o zaštiti nematerijalne kulturne baštine [20 Years from the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage]. 2023. Ministarstvo kulture i medija Crne Gore.

Извори

- Fonet, 2022. „Hiljade navijača dočekalo Đokovića: „Inat je nešto što simboliše duh našeg nebeskog naroda“. *Portal 021*. Pristupljeno 11. februara 2024. <https://www.021.rs/Info/komentari/311082>.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine. Pristupljeno 12. februara 2024. godine. [https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](https://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf)
- Trivić, Branka. 2012. „Dačić: Da pokušamo mirnim sredstvima, možda će nam bolje ići nego u ratu“. *Radio Slobodna Evropa*. Pristupljeno 4. februara 2024. <https://www.slobodnaevropa.org/a/dacic-da-pokusamo-mirnim-sredstvima-mozda-ce-nam-ici-bolje-nego-u-ratu/24789360.html>.

Примљено / Received: 26. 05. 2024.

Прихваћено / Accepted: 12. 09. 2024.